

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті подано узагальнені визначення понять «концептуальна картина світу», «мовна картина світу», «семантичне (лексико-семантичне) поле». Значна увага приділена виявленню відмінностей між концептуальною й мовною картинами світу і з'ясуванню того факту, чому саме лексико-семантичне поле може бути репрезентантом картини світу в мові. Так, зазначені різновиди картин світу відрізняються основними своїми одиницями, місцем закріплення інформації, організацією, структурованістю та змістом. У будь-якому випадку, модель світу спочатку формується на когнітивному рівні, який є універсальним, а потім варіативно відображається в конкретній мові. Формування лексико-семантичного поля відбувається аналогічно, тому його можна вважати представником картини світу в мові. Далі у статті досліджується історія становлення теорії поля від середини ХІХ ст. до сьогодення. Під час аналізу сучасних напрацювань зроблено акцент на різних підходах до визначення поняття «лексико-семантичне поле» й доведено, що тільки один з них відображає сутність аналізованого явища у контексті когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика; концептуальна картина світу; мовна картина світу; теорія поля; лексико-семантичне поле.

Постановка проблеми. Мовна картина світу, з однієї точки зору, існує незалежно від дійсності, чинної об'єктивно, з іншої ж, вона є суб'єктивною і повністю залежить від змін у системі мовних одиниць. Отож цілком логічно було б виділити такі одиниці, які комплексно утворюють основу мовної картини світу. З-поміж усіх можливих комплексних одиниць учені виділяють одну найбільш універсальну – це семантичне поле, котре визначається як «група слів зі спільною гіперсемою, тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи» [6, с. 305].

Формулювання цілей статті. Основна мета статті – виявити й охарактеризувати поступальність, а подекуди й суперечливість здобутків у вивченні семантичних полів і співвідношення таких лінгвістичних понять, як концептуальна й мовна картини світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі розвитку науки лінгвістика розглядає картину світу як ментальне явище, що об'єднує мову й мислення, мову й складні когнітивні категорії, мову й навколишній світ, мову й культуру. Для лінгвістичного підходу важливим є протиставлення двох типів картин світу – «концептуальної» і «мовної».

Концептуальна картина світу – образ дійсності, зафіксований у свідомості людини. Відповідно, мовна картина світу – образ дійсності, зафіксований у мові.

Незважаючи на те, що концептуальна і мовна картини світу взаємопов'язані, вони дещо відрізняються. Основними одиницями концептуальної картини світу є концепти, а мовної – одиниці мови. Іншими словами, основою для концептуальної картини світу є інформація, закріплена за поняттями, а для мовної картини світу основою є інформація, подана в лексико-семантичній

і граматичній системах мови. Організація концептуальної картини світу побудована за законами реального (фізичного) світу, організація мовної картини світу – за законами мови. Через це концептуальна картина світу універсальна, стійка, цілісно структурована, а мовна картина світу залежна від конкретної мови, більш рухома, фрагментарна. Концептуальна картина світу, на відміну від мовної, більша, оскільки не вся інформація, що надходить у свідомість людини, має вербальне вираження. К. В. Терещенко називає концептуальну картину світу інваріантною й спільною для всіх носіїв усіх мов [11, с. 30]. Це пояснюється тим, що процеси мислення й сприйняття, незалежно від мови, однакові. Така картина світу, за К. В. Терещенко, відзначається «принципом віддзеркалення». Л. В. Юдко мовну картину світу називає суб'єктивною, оскільки кожен носій мови описує образ реального світу по-своєму [14, с. 296]. Тому С. Бартмінський наголошує на тому, що мовна картина світу – це інтерпретація дійсності [1, с. 76]. Така картина світу, за Л. В. Юдко, відзначається антропоцентризмом.

Отже, картина світу, фрагментами якої є концептуальна й мовна картини, – це модель реального світу, що формується на когнітивному рівні, універсальному для всіх, і відображається в конкретній мові в залежності від досвіду носіїв цієї мови. Матеріалом для осягнення цього явища може виступити лексико-семантичне поле, оскільки в різних мовах ми натрапляємо на одне й те ж саме поле з різним змістовим наповненням.

За визначенням О. С. Ахманової, поле – це «сукупність змістових одиниць (понять, слів), що охоплюють певну галузь досвіду людини» [2, с. 334]. Концепту-

альній картині світу відповідає концептуальне, або поняттєве, поле, а мовній – семантичне поле.

Концептуальне поле – понятійна галузь, сукупність взаємопов'язаних понять [2, с. 334].

Семантичне поле – 1) частина дійсності, яка виокремлена в досвіді людини і теоретично має в мові відповідник у вигляді більш-менш автономної лексичної мікросистеми; 2) сукупність слів і виразів, що складають тематичний ряд, слова і вирази мови, що у своїй сукупності покривають певну галузь значень [2, с. 334].

Оскільки концептуальна картина світу виражається через мовну, вважаємо за доцільне прослідкувати й персоніфікувати становлення теорії семантичного (лексико-семантичного) поля.

Хоча теорія поля з відповідною метамовою отримує своє методологічне обґрунтування лише наприкінці першої третини ХХ ст., сам метод має довшу історію. Так, у 1856 р. К. Хейзе, німецький філолог-класик, досліджує лексичне поле *Schall* (з нім. – «звук»), але, на думку С. Г. Шафікова, це поле «правильніше назвати концептуальним, оскільки в ньому виділяються компоненти, не лексикалізовані мовою, тобто лакуни» [Цит. за: 13, с. 9]. По суті, К. Хейзе запропонував справжній структурно-семантичний аналіз, котрий інтуїтивно застосував для встановлення ієрархічної організації лексичної групи *Schall*.

У 1910 р. Р. Мейер у статті «Bedeutungssysteme» («Системи значень») подає першу класифікацію семантичних полів, які в нього отримали назву «системи значень». Автор ділить ці системи за природою позначуваних речей на «природні» (наприклад, найменування флори і фауни), «напівштучні» (термінологічні системи) і «штучні» (найменування об'єктів вторинної природи, що оточує людину). Зміст поняття «система значень» Р. Мейер розуміє як «взаємопорядкованість обмеженої кількості виразів, розглянутих під певним кутом зору» [Цит. за: 13, с. 9].

В ідейно-теоретичному плані виникнення теорії полів зазвичай пов'язується із вченням Ф. де Сосюра про значущість мовних явищ, яку вони отримують лише всередині замкнутих систем, і з відродженням у ХХ ст. вчення В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови, яка постійно впливає на процес формування думки.

Залежно від поглядів на вчення В. фон Гумбольдта вкладався і різний зміст у поняття «семантичне поле». Й. Трір семантичним полем називав «коло понятійного змісту мови»; Л. Вайсгербер – «частину понятійного змісту мови»; В. Порціг – «сутнісні зв'язки значень»; Г. Іпсен, який у 1924 р. першим застосував термін «поле» у відношенні до одиниць мови, називав це явище «значенневим полем», що на основі лексичних і граматичних подібностей охоплювало групу етимологічно пов'язаних слів; А. Йоллес – «поняттєвим зрощенням», яке охоплювало антонімічні пари слів; Н. Дорнзейф і В. Вартбург вбачають особливості прояву внутрішньої форми мови в членуванні словникового запасу на «предметні й поняттєві групи» [12, с. 20–21].

Хоча вчені й мають спільні методологічні погляди на сутність мови, проте обирають для своїх досліджень різний предмет і, відповідно, різні методи аналізу.

А. А. Уфімцева [12, с. 26] поділяє дослідників на дві групи. Перша (Й. Трір і Л. Вайсгербер) надає перевагу вивченню понятійного змісту мови, а друга (В. Порціг, Г. Іпсен, А. Йоллес, Н. Дорнзейф і В. Вартбург) бере за основу лінгвістичне дослідження групи слів або весь словник мови.

Межею між зазначеними групами є природа досліджуваного предмета. Для Й. Тріра й Л. Вайсгербера безпосереднім і першочерговим предметом вивчення є «сфера чистих понять», «шматок, відтинки із понятійного змісту мови», що переходять часто в «логічні абсолюти» і «гнилі абстракції». Для другої групи вчених предметом дослідження стали конкретні мовні одиниці – словосполучення у В. Порціга, смислові зрощення у вигляді антонімічних пар або синонімічних рядів слів у А. Йоллеса, група споріднених слів, об'єднана не тільки за значенням, але й за їх граматичним оформленням у ході історичної асиміляції в іншій мові, – у Г. Іпсена. Тобто, за критерій виділення поля обрано значення слова. У результаті перша група вчених ввела термін «понятійного поля» як «кола чистих понять» [12, с. 27–28], а друга група, досліджуючи зв'язки слів і їх значень, почала оперувати поняттям «семантичне поле» (угруповання слів за значенням).

Згодом і в зарубіжній, і в радянській науковій літературі терміни «понятійне поле» і «семантичне поле» почали вживатися без розрізнення.

Вітчизняна семасіологія як наука історична розпочала пошуки шляхів і закономірностей розвитку значення не ізольованого слова (як це мало місце в західній науці), а групи слів мови, що розвивались у тісному зв'язку з історією тієї чи іншої мови.

Якщо раніше превалювали теоретичні пошуки, то на сучасному етапі популярності набули практичні дослідження теорії поля, що підтверджується значною кількістю захищених кандидатських і докторських дисертацій щодо дослідження конкретних лексико-семантичних полів: лексико-семантичне поле «звуконайменування», «успіх», «добро», «час», «коштовне каміння», «інтелектуальна діяльність», «жестикауляція», «засоби пересування», «емоційно-афективні стани», «розмір», «страх», «нечиста сила», «назва кольорів», «море», «рибальство» та ін.

Учені приділяють увагу й теоретичному аспекту, але ці дослідження часто мають узагальнювальний, описовий, критичний характер.

А. А. Уфімцева, видатний учений, у своїх працях приділяється особлива увага системності лексики, досліджуються позамовні зв'язки слів і відображення дійсності в їх семантиці, у «Досвіді вивчення лексики як системи (на матеріалі англійської мови)» на конкретному матеріалі показала системний характер лексичних явищ, їх тісний зв'язок між собою, описала основні методи і прийоми дослідження лексико-семантичних груп, подала оцінку теорій перших дослідників поля.

Вчений зазначає, що досліджувати лексико-семантичні групи слів необхідно тоді, коли ставиться завдання виявити внутрішні зв'язки слів у межах семантичної системи мови, визначити її структуру і специфічні смислові зв'язки її компонентів.

Подвійна назва групи «лексико-семантична» говорить про те, що аналізу підлягає слово як лексема в усіх його формах і лексичних значеннях, і що об'єднання

слів як одиниць словникового складу відбувається за основою для слова ознакою – за лексичним значенням слова. Лінгвістичному аналізу підлягають не лише семантичні зв'язки слів, як, наприклад, в антонімічних або синонімічних рядах слів, але і його лексико-граматичні зв'язки, у формі яких реалізуються окремі значення слів; внутрішньослівні й внутрішньогрупові семантичні відмінності слів виражаються різними видами лексичних зв'язків: формами одного і того ж слова, своєрідними словосполученнями в межах синтагми, нарешті, постійним протиставленням у системі лексики в цілому (синонімічні, антонімічні ряди слів) [12, с. 137].

За основу дослідження лексики в лексико-семантичних групах береться слово як основна одиниця мови в його різноманітних смислових зв'язках в системі мови.

О. О. Селіванова в підручнику для студентів та аспірантів філологічних спеціальностей «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми», описуючи методи семасіології, розкриває зміст моделі семантичного поля, умови її використання, вказує, хто розвивав теорію поля.

Модель семантичного поля, за визначенням дослідниці, «передбачає виділення сукупності слів, об'єднаних спільною семантичною ознакою» [9, с. 111]. Побудова семантичного поля застосовується при компонентному аналізі як схема опису інтегральних і диференційних семантичних ознак членів поля та під час укладання ідеографічних словників-тезаурусів, що тематично організують лексичну підсистему мови.

М. П. Кочерган у підручниках «Вступ до мовознавства» і «Загальне мовознавство», у словниковій статті «Лексико-семантична система» в енциклопедії «Українська мова» за редакцією В. М. Русанівського дає узагальнену інформацію про лексико-семантичне поле, коли розглядає парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі.

Вчений зазначає, що лексико-семантичні поля є найбільшими парадигматичними об'єднаннями, які характеризуються зв'язком слів на основі спільності або протилежності їх значень.

За визначенням М. П. Кочергана, лексико-семантичне поле – сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, що об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну чи функціональну подібність позначуваних явищ [4, с. 211; 5, с. 265].

Лексико-семантичні поля не є ізольованими об'єднаннями. Вони пов'язані між собою. Одним із засобів міжпольових зв'язків є багатозначні слова, які окремими своїми значеннями належать до різних полів. Таким чином, лексико-семантичні поля перетинаються, забезпечуючи тим самим неперервність семантичного простору, об'єднання всіх полів у одну лексико-семантичну систему.

С. В. Семчинський у підручнику «Загальне мовознавство», призначеному для студентів-філологів, зауважує про лексико-семантичне поле як про один із способів системних зв'язків у лексиці. Так він відкриває структуру поля і його різновиди залежно від особливостей структури. Семантичним полем називають таке угруповання лексем, яке створює «тематичну» групу, що стосується якоїсь виділеної людською

свідомістю частини фізичної чи психофізичної дійсності [10, с. 194].

Семантичне поле ще називають лексичним. Існування другої назви поля лінгвіст пояснює тим, що семантичне поле «є підмножиною тієї множини, якою є лексика» [10, с. 194]. Лексичне поле – це своєрідна парадигма лексичних величин (лексем), які ділять неперервну загальну зону значення і перебувають у безпосередньому протиставленні.

У поля є ядро, яке часто буває водночас назвою поля. Ядерним елементом поля, як правило, стають слова морфологічно прості, широкої сполучуваності і з широким спектром значення. Розрізняють поля одномірні (прості й лінійні) та багатомірні (складні). Одномірні поля ґрунтуються на привативних, градуальних та еквіполентних опозиціях і бувають антонімічними, градуальними та серійними. Багатомірні поля бувають двомірними і багатомірними. Перші з них поділяються на корелятивні й некорелятивні, а другі – на ієрархічні та селективні. Отже, лексика мови, за визначенням С. В. Семчинського, – це не плоский простір, а багатоповерхова будівля.

А. М. Кузнецов у словниковій статті «Поле» в «Большом энциклопедическом словаре. Языкознание» за редакцією В. Н. Ярцевої називає імена перших дослідників теорії поля, різновиди полів і особливості семантичного поля.

Поле – сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, що об'єднані спільністю змісту (іноді навіть спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ [7, с. 380]. Це визначення майже ідентичне тому, яке подає М. П. Кочерган у підручниках «Вступ до мовознавства» і «Загальне мовознавство».

Більш деталізовано описує лексико-семантичне поле О. І. Бондар у колективному навчальному посібнику «Сучасна українська мова». Вчений не лише розкриває зміст цього поняття, але й подає перелік ознак та характеризує структуру.

Лексико-семантичне поле – відносно автономна сукупність лексем, об'єднаних спільною гіперсеєю [3, с. 220]. Значення окремого слова розкривається внаслідок його протиставлення іншим компонентам лексико-семантичного поля, яке можна розглядати в структурному плані як лексико-семантичну парадигму. У зв'язку з цим функціонування конкретного слова вимагає наявності кількох інших слів. Наприклад, слово *теперішній* передбачає існування слів *минулий* і *майбутній*.

«Словник лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової подає два визначення аналізованого поняття: семантичне поле – 1) частинка («шматок») дійсності, яка виділяється в людському досвіді і теоретично має в мові відповідність у вигляді більш-менш автономної лексичної мікросистеми (*семантичне поле радості, семантичне поле часу*); 2) сукупність слів і виразів, які є складовими тематичного ряду, слова і вирази мови, які у своїй сукупності покривають певну сферу значень (*слова, які в мові відносяться до одного із семантичних полів*) [2, с. 334].

«Словник-довідник лінгвістичних термінів» Д. Е. Розенталя й М. О. Теленкової також подає два тлумачення

аналізованого поняття: семантичне поле – 1) сукупність явищ або частина дійсності, які мають у мові відповідник у вигляді тематично об'єднаної сукупності лексичних одиниць (*семантичне поле часу*); 2) сукупність слів і виразів, які утворюють тематичний ряд і покривають певну частину значень (*рік, місяць, тиждень, день*) [8, с. 376].

Проаналізувавши різні визначення поняття «лексико-семантичне поле», ми дійшли висновку, що існує два погляди на це явище. У першому випадку лексико-семантичним полем виступає лише як певна сукупність лексичних одиниць (див. визначення М. П. Кочергана, А. М. Кузнецова, О. І. Бондаря). У другому випадку лексико-семантичне поле розглядають не лише як групу лексики, але і як фрагмент дійсності, репрезентований у мові відповідною групою лексики (див. визначення С. В. Семчинського, О. С. Ахманової, Д. Е. Розенталя й М. О. Теленкової). У другій групі можна виділити дві підгрупи: у першій два тлумачення лексико-

семантичного поля подаються окремо (див. визначення О. С. Ахманової, Д. Е. Розенталя й М. О. Теленкової), у другій – об'єднуються в одне визначення (див. визначення С. В. Семчинського).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ми дотримуємося двопланового погляду на лексико-семантичне поле, бо вважаємо, що лексико-семантичне поле – це не лише сукупність слів, об'єднаних спільною архісемою, але й фрагмент дійсності, який відображається в мові. Тому за основне ми приймаємо визначення С. В. Семчинського, яке доводить, що лексико-семантичне поле, або ж мовна одиниця, яка відображає фрагмент дійсності, не що інше, як елемент мовної картини світу. У подальшому заплановано аналіз лексико-семантичного поля «Смак» у художніх творах, що відображає національну мовну картину світу, у якій семантика слів на позначення сприйняття не тільки виражає оцінки, а й символізується.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata / J. Bartmiński // *Językowe podstawy obrazu świata*. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S. 76–88.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
3. Бондар О. І. Сучасна українська мова : Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.
4. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 368 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 464 с.
6. Кочерган М. П. Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // *Українська мова : Енциклопедія* / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 305–306.
7. Кузнецов А. М. Поле / А. М. Кузнецов // *Языкознание : Большой энциклопедический словарь* / главный редактор Н. В. Ярцева. – М. : Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – С. 380–381.
8. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 711 с.
10. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1988. – 328 с.
11. Терещенко К. В. Мовне втілення концептуальної картини світу / К. В. Терещенко // *Перекладацькі інновації : матеріали II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*, (Суми, 15–16 березня 2012 р.). – Суми : СумДУ, 2012. – С. 27–30.
12. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А. А. Уфимцева. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1962. – 287 с.
13. Шафиков С. Г. Теория семантического поля и компонентной семантики его единиц / С. Г. Шафиков. – Уфа : Издание Башкирского университета, 1999. – 88 с.
14. Юдко Л. В. Мовна та концептуальна картини світу як відображення свідомості нації / Л. В. Юдко // *Studia Linguistica*. – 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 292–298.

Е. Ю. Гладченко,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

В статье представлены обобщенные определения понятий «концептуальная картина мира», «языковая картина мира», «семантическое (лексико-семантическое) поле». Значительное внимание уделено выявлению различий между концептуальной и языковой картинами мира и выяснению того факта, почему именно лексико-семантическое поле может представлять картину мира в языке. Так, указанные разновидности картин мира отличаются основными своими единицами, местом закрепления информации, организацией, структурированностью и содержанием. В любом случае, модель мира сначала формируется на когнитивном уровне, который является универсальным, а затем вариативно отображается в конкретном языке. Формирование лексико-семантического поля происходит аналогично, поэтому его можно считать представителем картины мира в языке. Далее в статье исследуется история становления теории поля с середины XIX в. до наших дней. При анализе современных работ сделан акцент на различных подходах к определению понятия «лексико-семантическое поле» и доказано, что только один из них отражает сущность рассматриваемого явления в контексте когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика; концептуальная картина мира; языковая картина мира; теория поля; лексико-семантическое поле.

K. Yu. Hladchenko,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine

LEXICAL-SEMANTIC FIELD AS A STRUCTURAL ELEMENT OF LANGUAGE WORLD PICTURE

Recently, there has been an increase of interest in world picture. A central issue in this sphere is the world picture division and representation of conceptual world picture and language world picture as two parts of world picture in concepts and short language units – lexemes or word combinations. Although considerable amount of research has been devoted to these aspects, few attempts have been made to investigate interconnection between language world picture and lexical-semantic field in cognitive aspect. That is why the major task of this study is to analyze the theoretical basis of such linguistic phenomena as «language world picture» and «lexical-semantic field». This paper focuses on scientific researches about field theory from the mid-nineteenth century to the present day. Special attention is paid to division world picture into conceptual world picture and language world picture. Comparing two types of world picture, main differences can be singled out. The main research methods are descriptive and method of comparison, which are used while field theory and two types of world picture are analyzed. As a result I show that among many definitions of the term «lexical-semantic field» only one gives all necessary characteristics of this phenomenon. This definition is very similar to definition of the term «language world picture». After comparing them, I make a conclusion that first definition is a component of second one. That is why, I admit that language world picture consists of lexical-semantic fields. This information can be used in the process of teaching Lexicology, Semantics, and Cognitive Linguistics.

Keywords: *cognitive linguistics; conceptual world picture; language world picture; field theory; lexical-semantic field.*